

УДК 39.001.3 + 001.891.7 (1 - 22)

М. В. Бех

МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА В ЕТНОЛОГІЇ: ІСТОРІЯ ТА ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ

У статті на основі архівних та письмових джерел розглянуто розвиток методики монографічного вивчення села в українській етнологічній науці. Увагу зосереджено на діяльності Етнографічної комісії ВУАН (1921 – 1933 рр.). Саме її члени обґрунтували та використовували зазначену методику

як основну в своїй дослідницько-пошуковій роботі. Проаналізовано стаціонарний спосіб польової етнографії як основний при збиранні та систематизації фактичного матеріалу для монографічного вивчення села. Показано преспективи комплексного дослідження невеликих за обсягом територій на сучасному етапі розвитку етнології.

Ключові слова: монографічне дослідження села, етнологія, польова етнографія, стаціонарний спосіб, методи, завдання.

В статье на основе архивных и письменных источников рассмотрено развитие методики монографического исследования села в украинской этнологической науке. Внимание сосредоточено на деятельности Этнографической комиссии ВУАН (1921 – 1933 гг.). Именно её члены обосновали и использовали упомянутую методику как основную в своей исследовательско-поисковой работе. Проанализирован стационарный способ полевой этнографии как основной при сборании и систематизации фактического материала для монографического исследования села. Показаны перспективы комплексного исследования небольших по объёму территорий на современном этапе развития этнологии.

Ключевые слова: монографическое исследование села, этнология, полевая этнография, стационарный способ, методы, задания.

The development of the system of the monograph investigation of the village in the Ukrainian ethnology science on the base of the archives and the written sources is considered in the article. The attention is paid to the work of the Ethnography commission of the UAS (1921 – 1933 years). Its members founded and used the mentioned methods as the main one in their investigations and researches. The permanent way of the field ethnography as the main one during the collection and systematization of the actual material for the monograph investigation of the village is analysed. The further outlook of the complex investigation of the small territories on the modern stage of the development of the ethnology.

Key words: the monograph investigation of the village, ethnology, the field ethnography, the permanent way, methods, tasks.

Постановка⁹проблеми. Сучасний український соціум розвивається в напрямку прогресуючої урбанізації з її тенденціями інтегрувати, уніфікувати або нівелювати явища духовної культури. Вони особливо впливають на українське село, створюючи перешкоди для засвоєння духовних багатств та моральних ідеалів, накопчених предками протягом багатьох століть. Першочерговість духовного фактору в аграрному виробництві передусім зумовлена історичним розвитком українського села. Тому економічний розвиток села, в першу чегу пов'язаний з його духовним відродженням. У зв'язку з цим постає проблема монографічного дослідження села з метою з'ясування стану збереження, характеру побутування тардиційної культури в сучасних умовах, виявлення тенденцій їхнього зникнення та інноваційних змін.

Аналіз актуальних досліджень. Характеристиці наукових праць по темі монографічного дослідження села присвячена праця В. Петрова [13], де дослідник піддає критиці праці радянських партійних чиновників, приділені вивченню села. Вчений наголошує на необхідності студіювання низки сіл з допомогою місцевих культробітників використовуючи стаціонарну методику, «яка дасть можливість про-

дити ці описи соціально-економічного життя плавно і систематично» [13, 89]. Розробці методологічної бази дослідження в етнографії присвяченні праці А. Лободи [10], Є. Кагарова [9], М. Шмельової [17], М. Глушка [4] та ін. Дослідники наголошують на невеликій «продуктивності» даного методу [4, 56], та на ефективності його використання в поєднанні з маршрутним способом етнографічного дослідження [17, 51].

Мета статті - показати місце та роль методики монографічного вивчення в українській етнології.

Для досягнення мети нами були поставлені наступні наукові завдання: простежити особливості розвитку методики монографічного вивчення села в українській етнологічній науці; охарактеризувати спосіб стаціонарного дослідження та показати його специфіку на сучасному етапі розвитку польової етнографії; з'ясувати перспективи подальшого розвитку монографічного дослідження села.

Виклад основного матеріалу. Монографічне дослідження певної локальної території – району, міста або села – як напрямок в етнографії виникає в середині XIX ст. Він реалізується в численних розвідках, у яких зроблено спробу найповніше охопити всі прояви народного життя. Розвиток даного напрямку

досліджень пов'язаний з науковою діяльністю Російського географічного товариства, заснованого 1845 р. Програму етнографічного відділу, яка визначила основний напрямок тогочасних етнографічних досліджень, розіслано 1847 р. по всій території Російської імперії [5, с. 320]. Увагу зосереджено на стаціонарних етнографічних експедиційних дослідженнях. Уже перший випуск «Етнографічного збірника» РГТ містив краєзнавчі статті [5, с. 321].

Свідченням розвитку етнографічної науки в напрямку створення монографічних досліджень локальних територій є поява наприкінці XIX ст. праць, присвячених описам повітів та сіл Полісся, Слобожанщини, Галичини та інших регіонів. Особливе місце займає збірник «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» [7]. Розвиток краєзнавчих досліджень в етнології на Західній Україні пов'язаний з діяльністю музею імені Дідушицьких у Львові. Під його керівництвом проведено конкурс на кращий опис одного з повітів Галичини, де було представлено шістнадцять праць, які містили описи чотирнадцяти повітів [1, с. 120].

Подальший розвиток методики монографічного дослідження села припадає на 20-ті – поч. 30-х рр. XX ст. та пов'язаний з діяльністю Етнографічної комісії ВУАН (1921 – 1933 рр.), при якій було створено Кабінет монографічного вивчення села [2, 8]. За досить короткий період діяльності комісії українські етнографи В. Петров, Н. Заглада, А. Онищук, Л. Шульгіна, В. Кравченко, Н. Дмитрук та інші зуміли виробити методику дослідження та сформувані основні завдання, які втілювалися у численних програмах-питальниках. Останні були направлені на комплексне дослідження духовної та матеріальної культури населення [3]. Основні критерії для цих програм сформував академік Андрій Лобода: «1) стежити за сучасною долею давніх форм народного життя та мистецтва, але 2) не минати й того, що утворилося й утворюється тільки під теперішній час» [10, 7].

Дослідницька робота передбачає нагромадження первинного фактичного матеріалу. В основі джерельної бази теоретичних досліджень в етнології лежать результати польових етнографічних експедицій. Хоча до 1920-х рр. українські етнографи змогли накопичити матеріали щодо вивчення традиційно-побутової культури, але залишалися повністю не дослідженими традиційні галузі господарства українців (скотарство, промисли та ремесла), народні знання (медицина, метеорологія, педагогіка). Інші прояви народної культури хоч і були досліджені, але не в повному обсязі, зокрема не

вивчені регіональні особливості традиційного побуту та етнокультури.

Комплексне збирання та систематизація матеріалів з дослідження традиційно-побутової культури, на думку українських етнографів, могли забезпечити стаціонарні дослідження, що передбачали створення по селах довготривалих дослідницьких станцій. Уперше з цією ініціативою виступив А. Онищук. Учений також підкреслював нерозривність явищ матеріальної та духовної культури народу [14, 39].

У 1921 р. група науковців вивчала традиційний побут та духовну культуру села Старосілля Остерського повіту. Зокрема, Н. Заглада – «побут селянської дитини»; Л. Шульгіна – «фізичне виховання дитини» та «пасічництво»; художник Ю. Павлович і фотограф Д. Демуцький – «одяг», «житло» та інші малюнки, що стосувалися дослідження. Очолив науково-дослідницьку роботу А. Онищук, який влаштувався учителем до місцевої школи, щоб на місці розробити методику збору етнографічних матеріалів та увійти в довіру до мешканців села [14, 40]. За короткий час зібрано значну кількість цінних матеріалів по традиційно-побутовій культурі населення села.

На основі цієї методики співробітниками Музею-Кабінету антропології та етнології імені Хв. Вовка А. Онищуком, Н. Загладою, Л. Шульгіною, Ю. Павловичем проведено дослідження низки сіл Київщини, Волині та Полтавщини. Результатом цих студій були опубліковані в трьох книгах «Матеріалів до української етнології». Перша книга – «Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля» написана Ніною Загладою [8]. Друга – містила статті Н. Заглади, Л. Шульгіної, Ю. Павловича, Є. Спаської та ін. [11]. До третьої книги увійшли матеріали Н. Заглади та Л. Шульгіної про харчування та бджільництво на Чернігівщині [8, 12].

З метою розширення географічних меж пошукової роботи при Музеї-Кабінеті антропології та етнології імені Хв. Вовка створено Етнографічне товариство (13 січня 1925 р.) [8, 12]. Його члени проводили значну науково-організаційну роботу, залучаючи до етнографічних досліджень збирачів-аматорів, розробили програми-питальники для дослідження народної культури та побуту. Більшість із них були опубліковані в «Бюлетні етнографічного товариства» та розповсюджені по всій території України, що сприяло активізації краєзнавчих студій в етнології.

Вагомий внесок в організацію стаціонарних етнографічних студій зробив В. Кравченко, поєднавши дослідження етнокультури та фор-

мування фондів етнографічного відділу Волинського музею [15, с. 157]. Вчений організував гуртки та товариства, залучаючи до дослідницької роботи вчителів, студентство, священників [16, 17]. З метою забезпечення пошукової роботи В. Кравченко розробляє низку краєзнавчих запитальників. Зокрема, програма-запитальник «Краєзнавство в природі. Методика краєзнавчої роботи (1927)», та «Загальна програма для вивчення села» та інші [19].

За короткий період (1927-1929 рр.) В. Кравченко створив розгалужену сітку кореспондентів у Волинській губернії. Це дало можливість дослідникові зібрати та упорядкувати значну кількість етнографічних матеріалів з різних населених пунктів Волині. Результати складають одне з найбільших рукописних зібрань серед фондів наукового архіву ІМФЕ імені М.Т. Рильського [16, 25].

В. Кравченко, який був знайомий з методикою монографічного дослідження села, залучає до вивчення населених пунктів Волинської губернії своїх учнів. Зокрема, один із його аспірантів Н. Дмитрук здійснив ґрунтовне історико-етнографічне вивчення села Дідковичі. Влаштувавшись у 1927 р. вчителем до місцевої школи, дослідник зібрав унікальний матеріал про історію села, звичаєву та обрядову культуру, народні знання та побут тощо. Результатом проведених студій стала праця «Монографічне вивчення села Дідковичі» [6].

Упродовж 1920-х – поч. 1930-х рр. українські етнографи зуміли зібрати та систематизувати значну кількість матеріалів по традиційно-побутовій культурі українського народу. В рамках державної програми розвитку краєзнавчих студій з метою вивчення виробничих сил країни, були проведені комплексні історико-етнографічні дослідження низки сіл (Червоний Оскіл на Харківщині, Кунашівка та Жукин на Чернігвщині, Беги та Замисловичі на Житомирщині, Сартанів на Донеччині та ін). Проте варто зазначити, що протягом зазначеного періоду не було опубліковано жодного комплексного історико-етнографічного дослідження села. Праця Н. Дмитрука в основному складалася тільки з плану дослідження с. Дідковичі, розробленого автором, та деяких аспектів традиційної культури та побуту [6]. Роботи Н. Заглади, Л. Шульгіної, А. Онищука стосувалися здебільшого якоїсь однієї ділянки традиційного побуту та культури села [18].

Рух науки в напрямку монографічного студіювання села та й взагалі розвиток етнології був перерваний репресіями 1930-х рр. Жорстких сталінських репресій зазнали всі провідні українські народознавці. Також у зв'язку з реор-

ганізацією Академії наук України, етнографічні установи УАН практично були ліквідовані, припинили функціонування етнографічні відділи музеїв України [2, 17].

У другій половині 1940-х рр. спіробітниками відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР відновлено стаціонарні дослідження традиційно-побутової культури окремих населених пунктів. За підрахунками вчених, упродовж 1944 – 1964 рр. народознавці ІМФЕ АН УРСР організували та провели 170 експедицій та експедиційних виїздів [4, с. 43].

Починаючи з другої половини 1960-х рр. стаціонарний спосіб польової етнографії практично не використовується науковцями [4, с. 45]. Це було спричинено тим, що дослідник обмежений певною локальною територією та кількістю населення. В умовах соціально-побутових трансформацій в українському селі неможливо зафіксувати велику кількість автентичних етнографічних джерел з матеріальної та духовної культури, перебуваючи в межах одного населеного пункту. Дана проблема стає актуальною у зв'язку з задумом «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії і Молдавії». Це стало однією з причин припинення студій по монографічному вивченню села в етнографії. Щоправда, спосіб стаціонарного дослідження використовувався українськими етнографами. Зокрема, Мар'ян Мандибуря застосував його вивчаючи гуцульське вівчарство (1966 – 1976 рр.) [4, с. 58]. Як зазначає М. Глушко, даний спосіб дослідження має ряд переваг. По-перше, проживаючи серед населення тривалий час, етнолог може увійти до них в довіру. Інша перевага стаціонарного способу полягає у тому, що дослідник регулярно спостерігає за щоденною діяльністю, життям населення, фіксуючі малопомітні явища традиційно-побутової культури [4, с. 57]. На нашу думку, вищезазначений спосіб дослідження дає можливість комплексного вивчення всіх проявів народного життя, вичерпно охарактеризувати суспільно-побутові трансформації на селі.

Українське село, як суспільна форма організації людей, що утворилася в процесі пристосування людини до умов існування. У зв'язку з цим були вироблені адаптаційні механізми, які мають тисячолітню історію та знайшли своє втілення у традиційно-побутовій та виробничій культурі жителів села. З іншого боку, сучасне українське село не є замкнутою та самодостатньою системою, тому зазнає зовнішніх впливів, які призводять до змін в культурі та побуті населення села. Особливістю сучасного постіндустріального суспільства є

швидкі темпи поширення інформації та домінування процесу транскорпоративної глобалізації, спрямованих на уніфікацію людства та нищення унікального прояву самовираження етносу. Всі ці процеси знаходять своє відображення в суспільному розвитку українського села. Тому для його комплексного та всебічного вивчення потрібна відповідна методика – система конкретних методів, спрямованих на здобуття первинної інформації, на її узагальнення та обґрунтування. Методологія вивчення села складається з трьох етапів: збирання, систематизації та аналізу отриманих даних.

На етапі збирання фактичного матеріалу використовуються методи польової етнографії. Зокрема, методи спостереження та опитування. Стаціонарний спосіб дослідження дає можливість органічного застосування обох методів. Так, спостереження передбачає входження дослідника у повсякденне життя спільноти, яку він вивчає, з метою ведення спостережень та збору й фіксації відомостей, які його цікавлять. Спираючись на власні спостереження та напрацювання попередніх поколінь науковців, дослідник може розробити програму-питальник для опитування інформаторів даного населеного пункту.

Наступним етапом є систематизація зібраного матеріалу. Його розділяють на письмові, графічні, зображувальні документи та фонозаписи. Систематизований у такий спосіб матеріал аналізується. Для забезпечення комплексного підходу застосовуються такі методи дослідження: порівняльно-історичний, статистичний, типологічний та структурний. Це дасть можливість виявити локальні особливості та загальні закономірності розвитку традиційно-побутової культури села та з'ясувати причини її трансформації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, монографічне вивчення села як напрямок збирання етнографічних матеріалів виникає в середині XIX ст. В 1920-х рр. його активно розвивають співробітники Етнографічної комісії УАН. Застосовуючи методику стаціонарного дослідження, вони змогли зібрати та упорядкувати етнографічний матеріал, який є безцінним джерелом для дослідників-етнологів. Також були зроблені спроби опублікувати комплексне дослідження села, але ці задуми перервали репресії 1930-х рр. У повоєнні роки українські етнографи продовжували послуговуватися способом стаціонарного дослідження, але з другої пол. 1960-х рр. він майже не використовується науковцями. Українське село як автентичний спосіб існування українського народу, підпадає під вплив глобалізаційних процесів

та втрачає будь-які культурно-духовні особливості і все більше витісняється в маргінальну площину. Тому дослідження культури та побуту жителів села на сучасному етапі розвитку науки є першим кроком до відродження українського села.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / Зоряна Євгенівна Болтарович. – К.: Наукова думка, 1976. – 145 с.
2. Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років / Валентина Кирилівна Борисенко. – К.: Унісерв, 2002. – 92 с.: іл.
3. Боряк О.О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII – XX ст.) / Олена Олександрівна Боряк. – К.: Українознавство, 1994. – 123 с.
4. Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження / Михайло Степанович Глушко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 288 с.
5. Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії / В. Горленко, Р. Кирчів. – К.: 2005. – 400 с.
6. Дмитрук Н. Монографічне вивчення с. Дідковичі на Волинському Поліссі / Никонор Дмитрук // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф. 1-4, од. зб. 219, арк 1-42.
7. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерк по этнографии края / [Под редакцией В.Иванова]. – Харьков: Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. – Т.1.
8. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада. – К., 1929. – 180 с.
9. Кагаров Є. Завдання та методи етнографії / Євген Кагаров. – К.: Друкарня УАН, 1928. – 45 с.
10. Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії / Андрій Лобода // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 1 – 11.
11. Матеріали до етнології кн. 2. Розвідки в галузі етнографії Н.Заглади, Ю.Павловича, С.Цветка, Є.Спаської – матеріали до видання // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф 43, од. зб. 174, арк 31.
12. Петров В. Місце фольклору в краєзнавстві / Віктор Петров // Етнографічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 12 – 21.
13. Петров В. Спроби монографічного дослідження села / Віктор Петров // Етно-

- графічний вісник. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 84 – 89.
14. Рубан О. Зі спогадів Василя Кравченка (сторінки щоденика) / Оксана Рубан // Народна творчість та етнологія. – К., 2004. – № 1-2. – С. 39-42.
15. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Ганна Аркадіївна Скрипник. – К., 1989. – 304 с.
16. Скрипник Г.А. Життєпис та наукова біографія Василя Кравченка / Ганна Аркадіївна Скрипник // Василь Кравченко зібрання творів. – К., 2007. – Т. 1. – С. 9 – 25.
17. Шмелева М.Н. Полевая работа и изучение современности – Маргарита Шмелева // Советская этнография. – 1985. - № 3. – С. 43 – 51.
18. Шульгіна Л. Пасічництво в селі Старосілля. Матеріали до монографії села Старосілля / Лідія Шульгіна // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф 43, од. зб. 210, арк. 1.
19. Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф 1-3, од. зб. 79, арк. 1-20.